

SÖZLÜKLERİN ORTAYA ÇIKIŞIYLA İLGİLİ TEORİLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

An Analysis on Theories about the Emergence of Dictionaries

Обзор о теориях создания словарей

Pelin KOCAPINAR**

Gazi Türkiyat, Bahar 2015/16: 129-141

Özet: Sözlük aşamasına gelmeden önce kelimelerin nasıl düzenlendiği, ilk sözlük örneklerinin dünyanın hangi bölgelerinde ve hangi türlerde ortaya çıktığı ile ilgili bilgilere Türkçe kaynaklarda yeterli düzeyde ve toplu şekilde pek rastlanmamaktadır. Yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Mezopotamya, Anadolu, Çin, Hindistan, Arabistan, eski Yunan ve eski Roma'da ilk sözlük örneklerinin nasıl ve hangi türlerde ortaya çıktığı bu yazıda bir bütün olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, adı geçen coğrafyalarda sözlük çalışmalarının ilkel örneklerinin verildiği, ortaya çıkan ilk ürünlerin genellikle konularına, kavram alanlarına göre hazırlanan kelime listeleri olduğu, belli kavram alanlarına göre düzenlenen sözlükler yanında alfabetik ve farklı şekillerde de sözlüklerin oluşturulduğu açıklanmıştır. Bununla birlikte neden sözlüklere ihtiyaç duyulduğu, hangi sebeplerle kelime listelerinin ve daha sonra farklı sözlük türlerinin ortaya çıktığı da belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlük bilimi, ilk sözlük bilimsel çalışmalar, alfabetik sözlükler, kavram sözlükleri.

Abstract: In Turkish references, it is not more common to encounter the information about the dictionaries' first types and places where the first examples emerged and also about the lexicographic process during dictionary making. In the first periods of the civilization, how and in which kinds of the first lexicographic types had been emerged in Mesopotamia, Anatolia, China, India, Arabia, Ancient Greek and Ancient Roma with the invention of writing were discussed in this article. In this context, the primitive types of the dictionary studies which were emerged in the aforementioned geographies, the first emerged types were word lists generally prepared according to their topics and concept fields, besides the dictionaries that were designed according to certain concept fields dictionaries which were prepared alphabetically and with different forms were explained. In addition, it was determined why the dictionaries were needed and also for which reasons the word lists followed by different dictionary types were emerged.

Key words: Lexicography, first lexicographic studies, alphabetic dictionaries, conceptual dictionaries.

Аннотация: В турецких источниках нету достаточной и общей информации о том как слова распределяются перед добавлением в словарь, как и где были составлены первые словари. В данной статье рассматривается в полном виде как были составлены словари начиная со времен изобретения письменности, в первые века цивилизации в Месопотамии, Анатолии, Китае, Индии, Аравии, Древней Греции и в Древнем Риме. В этом контексте, выяснены что в данных местах были сделаны первые примитивные примеры словарей, которые были составлены из списков слов распределенных по темам, вместе с тематическими словарями существовали и словари составленные в алфавитном порядке и также словари составленные

* Bu makale, yazının 2014 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "Kavram Sözlükleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme" başlıklı doktora tezinin ilk konusundan kısaltma ve düzeltmeler yapılarak üretilmiştir

** Dr., Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara/TÜRKİYE. pkocapinar@yahoo.com

другими различными способами. Выявлены причины потребности словарей, составления списков слов и появление разных словарей.

Ключевые слова: лексикография, первые научно-лексикографические исследования, алфавитные словари, словарь понятий.

GİRİŞ

Sözlük hazırlama fikrinin doğuşu çok eski tarihlere gider. Sözlükler başvuru eseri olarak hazırlanmadan önce pek çok aşamadan geçmiştir. Her toplumun çeşitli nedenlerle oluşturduğu sözlükçe¹ ve sözlükler aynı dönemlere rastlamadığı gibi bu alandaki ilerlemeler de aynı düzeyde olmamıştır. Geçmişten günümüze kadar pek çok sözlük yazılmış, çok farklı sözlük türleri ortaya çıkmıştır.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre sözlük yazmak, insanların çeşitli ihtiyaçlarından doğmuştur. Bu ihtiyaçlar bazen dinî, bazen ticari bazen de kültürelidir. Bu etkinliğin temelinde ise insanları bilgilendirme, eğitme, insanlar arasında anlaşmayı sağlama bulunmaktadır. Sözlük hazırlarken uygulanan düzenleme yöntemleri ise her dönemde farklılık ve çeşitlilik arz eder.

Yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Çin, Hindistan, Orta Doğu, eski Yunan ve Roma’da sözlük çalışmalarının ilkel örnekleri verilmiş, zamanla bu çalışmalar dünya çapında farklı şekillerde geliştirilmiştir.

İlk sözlüklerden bazıları birkaç yüz gibi az sayıda kelimedenden ibaret olup çok kısaydı ve hiçbir sınıflandırmaya sahip değildi. Sözlükçeler, dizinler çok fazla kelime içerdikçe kolay başvuru için sınıflamaya ihtiyaç duyulmuş ve sözlük biliminin gelişmesinde yol alınmıştır (akt. Béjoint 2010: 15).

İçeriği anlama göre düzenlenen sözlükler, yani kavram sözlükleri², biçimsel sınıflandırmaları kullanan sözlüklerden (alfabetik sözlük gibi) daha eskidir. Çünkü Sümerlerin kil tabletlerinde, Ortadoğu’da, Hindistan’da, Çin’de, Mısır’da pek çok ilk örnekleri verilen bu sözlükler, teknik ve bilimsel bir alanın tanımlanması ve ezber için daha uygundur (akt. Béjoint 2010: 18).

Bu görüşlerden yola çıkarak yazının icadından sonra, büyük medeniyetlerden olan Çin, Hindistan, Arabistan, Mezopotamya ve Anadolu, eski Yunan ve eski

¹ Sözlükçe, bu makalede “sözlüğü andıran, kelime sayısı sınırlı bir tür sözlük, kelime listesi” anlamında kullanılmaktadır.

² Türk dilinde bu tür sözlükler için *adbilimsel, düzensel, sistematik, kavramsal, kavram alanı, tematik, konusal, konu tasnifli* terimleri kullanılırken yabancı dillerde *alfabetik olmayan (non-alphabetical), kavramsal (conceptual), ideografik (ideographic), ideolojik (ideological), nosyonel (notional), onomasiolojik (onomasiological), semantik (semantic), sistematik (systematic), tematik (thematic), konusal (topical)* sözlük veya *thesaurus, leksikon (lexicon)* vb. şekillerde adlandırmalar yapılmaktadır. (Detaylı bilgi için bkz.: KOCAPINAR, Pelin, “Kavram Sözlükleriyle İlgili Terminoloji Üzerine” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/9, Summer 2014, p. 745-752.) Bu makalede söz konusu sözlükler için *kavram sözlüğü* terimi tercih edilmiştir.

Roma'da sözlüklerin nasıl ve hangi türlerde ortaya çıktığı konusu bu makalede aydınlatılmaya çalışılacaktır.

a. Çin'de sözlüklerin ortaya çıkışı

Tarihî açıdan en eski medeniyetlerden biri olan Çin'in yazı sistemi oldukça farklı olup uzun bir geçmişe sahiptir. Yazılı tarihi çok eskiye dayanan Çin'de sözlük yapma geleneği de oldukça geriye gider.

Xue Shiqi, bilinen ilk sözlük bilimsel çalışmanın M.Ö. 9. yüzyıla giden *Shizhou* olduğunu ancak bu eserin günümüze ulaşmadığını belirtmektedir. Bu çalışmadan çok uzun zaman sonra Han Hanedanı boyunca (M.Ö. 206-M.S. 220) sözlük bilimi yeniden canlanmış ve o zamanda *Erya* ve *Shuōwén Jiězi* gibi sözlükler eski klasikleri anlamak için değerli başvuru eserleri olmuşlardır (Shiqi 1982: 151).

Çin sözlüklerinde kullanılan düzenleme şemalarının genellikle ya Çin yazı sistemindeki karakterin ses veya şekline göre yapıldığını veya konu kategorilerine göre olduğunu belirten Thomas B. I. Cremer, konularına göre sözlük düzenlemesinin ses veya şekil esaslı olanlara göre daha az yaygın olduğunu açıklar. Bu tarzdaki ilk Çince sözlük olan *Erya*, 19 kategori veya bölüm başlığı altında düzenlenmiştir. Sözlüğün Konfüçyüsçü bilim adamları tarafından M.Ö. 2. yüzyıldan önce derlenildiği düşünülmektedir (Hausmann 1991: 2601-2609).

İlk Çince sözlük olarak bilinen *Erya*'nın içindeki materyal, eski klasik metinlerdeki dipnotlar ve açıklamaların toplanmasıyla oluşmuştur (akt. Norman 1988: 170). Bu ilk sözlük semantik kategorilere göre düzenlenerek her kategori altındaki girişler standart Han edebî dilinden bir kelimeye göre açıklanan eş veya yakın anlamlıların listelerinden oluşmuştur (Norman 1988: 170).

Anlaşıldığına göre Çin sözlükçülüğünün ilk örnekleri, eski klasikleri anlamak için önemli başvuru eserleri olarak klasiklerdeki not ve açıklamaların toplanmasıyla oluşmuştur. Düzenleme yöntemi olarak ilk sözlüklerin ya konularına göre ya da Çin yazı sistemindeki karakterin ses veya şekline dayanılarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer sözlük türlerine göre çok yaygın olmadığı bilirse de ilk sözlük örneklerinden olan *Erya*'nın konularına göre düzenlenmiş olması dikkate değerdir.

b. Hindistan'da sözlüklerin ortaya çıkışı

Kaynaklardaki bilgilere göre ilk ve büyük medeniyetlerden olan Hindistan'da da sözlüklerin oluşma tarihi oldukça eskidir. Ancak diğer coğrafyalardaki sözlüklerle karşılaştırıldığında eski Hindistan'ın ilk sözlük çalışmalarında bazı farklı düzenleme yöntemlerinin uygulandığı da dikkat çekmektedir.

Eski Hindistan'daki sözlükçülük çalışmaları *Nighantu*'da³ örneklendirildiği gibi bilinmeyen kelimelerin toplanmasıyla başlamış, M.Ö. birinci bin yıl boyunca *Padapatha*⁴ ve *Nirukta*'nın⁵ temellerinden birinin biçimiyle devam etmiştir (akt. Dash 2007: 229).

Hindistan'da sözlük çalışmalarının çok erken bir tarihte kutsal eserlerden seçilmiş nadir, anlamı bilinmeyen veya zor terimleri veren kelime listelerinin derlenmesiyle (*nighantu*) başladığını belirten Vogel'e göre bu sözlükçeler ile klasik sözlükler arasında bazı farklılıklar vardır. Örneğin; klasik sözlükler genellikle isimler ve çekimsiz sözcüklerle sınırlıyken eski Hint'teki dinî (Vedic) kelime listeleri diğer sözcük türlerini de ele alır. Kelime listeleri (*nighantu*) kutsal yazıların açıklanmasında öğretme amaçlı olarak hazırlanırken diğerleri özellikle şairlere, şiir yazmalarında yardım etmek için oluşturulmuştur (1979: 303-304).

Amaresh Datta editörlüğünde hazırlanan *Encyclopaedia of Indian Literature* adlı çalışmada V. Jain, Sanskritçe sözlük geleneğinin çok eski olduğunu ve en eski sözlüğün *Nighantu* olarak bulunduğunu açıklar. *Nighantu*, Eski Hint'te dinî eserlerdeki kelimelerin toplanarak anlaşılması zor kelimelerin açıklanması için oluşturulmuştur. Sanskritçenin diğer sözlüklerinde sadece isim soylu kelimeler yer alırken *Nighantu*'nun başlıca özelliği isim türünden kelimelerin yanında fiil tabanlı kelimelerin de içinde olmasıdır (Datta 1988: 1035-1036).

Hem *Nighantu* hem *Nirukta*, ilk Hint sözlük çalışmalarının önemli örnekleridir. *Nighantu*'da, dinî (Vedic) literatürde belli bir kelime için kullanılan tüm tanımlamalar, adlandırmalar listeye dâhil edilirdi. *Paryay* olarak bilinen düzenleme, eski Hindistan'da sözlük yapma aşamasında önemli bölümdü. Kelimelerin çeşitli anlamlarını içeren *Nanartha* ve kelimelerin tür bilgisini içeren *Linga* olarak bilinen iki aşama daha vardı. (Dash 2007: 229).

Türkçe, Arapça, Farsça gibi pek çok dilin tarihî dönemlerinde örnekleri fazlaca görülen manzum sözlüklere eski Hint sözlük geleneğinde de rastlanmaktadır. Genellikle eğitim amaçlı ve ezberleme yöntemiyle kelimelerin öğretilmesi hedeflenerek hazırlanan bu sözlüklerin, eski Hint sözlükçülüğünde de yer aldığı anlaşılmaktadır.

Kutsal metinlerdeki kelimelerin toplanarak anlaşılması zor kelimelerin açıklanması için oluşturulan *Nighantu*'nun yanı sıra erken dönemlerde diğer Sanskritçe sözlüklerin düzenleniş amacı, şiir yazarken şairlere doğru kelimeyi bulmalarına yardımcı olmaktı. İlk sözlüklerin çoğu genellikle bazı ölçüler

³ *Nighantu*, genelde kısa açıklamalarla tematik kategorilere göre gruplandırılan kelimelerin geleneksel derlemesi için kullanılan Sanskritçe bir terimdir ("*Nighantu*", 2014).

⁴ *Padapatha*, eski dinî metinleri ("Veda"ları) kelimesi kelimesine ezberleme yöntemidir ("*Vedic chant*", 2014).

⁵ *Nirukta*, eski dinî metinlerin ("Veda"ların) anlaşılmasıyla ilişkili disiplinlerden biri olup etimolojiyle ilgilidir ("*Nirukta*", 2014).

kullanılarak nazım biçiminde yazılmıştır. Manzum olan bu sözlükler, ezberlenmeye elverişli olduğu için eski zamanlarda öğrencilerin bu tür sözlükleri ezberleyerek söz varlığını zenginleştirmesi amacıyla derlenmiştir (Datta 1988: 1036).

Manzum sözlükler ezberlenmeye uygun olduğu için sözlük içinde yer alan kelimelerin daha kolay ve kalıcı şekilde öğrenilmesine imkân verebilmektedir. Dolayısıyla eski dönemlerde bu sözlükler, Sanskrit dilinde olduğu gibi farklı dillerde de genellikle öğrencilerin sözcük dağarcığını ve bilgisini geliştirmek maksadıyla eğitim alanında tercih edilen sözlükler arasında yer almıştır.

Sanskritçe sözlüklerin en bilinen özelliklerinden biri, manzum biçimde olmaları ve kelimelerin alfabetik olmayan sırayla düzenlenmesidir. Manzum biçimli sözlüklerin hazırlanmasında hecelerin sayısına göre ve bazı durumlarda son hecesine dayanarak kelimeler gruplandırılabilir. Kelimeler genellikle bazı özelliklere dayanan gruplara veya çeşitli sınıflara bölünür (akt. Dash 2007: 230).

Klasik Sanskritçenin ilk sözlüklerinin çoğu eş anlamlılar veya eş adlılarla ilgili olmak üzere iki türden oluşmuştur. Eş anlamlıların sözlüklerinde kelimeler konulara göre düzenlenmiştir. Hindistan'ın mevcut en eski sözlüğü olan Amarashima'nın *Amarakosha'sı* (Ameracósha) üç "kanda"ya ayrıldığından *Trikanda* olarak ünlenmiş olup eserin her "kanda"sı birtakım bölümlerden meydana gelmiştir. Bilimsel olarak ve kapsamlı şekilde hazırlanmış olan *Amarakosha'nın* bölümleri eş anlamlılardan oluşurken sadece altıncı bölüm eş adlılardan oluşmuştur (Datta 1988: 1036).

M.S. 400-600 arasında derlendiği bilinen (Dash 2007: 230) *Amarakosha'nın* bir baskısını inceleyen Werner Hüllen, eserin üç kitaptan oluştuğunu, her kitabın bölümlere ve alt bölümlere ayrıldığını belirtir. Örneğin, ikinci kitap on bölüm olup ilk üçü "dünya", "şehirler" ve "dağlar"la ilgilidir. Dördüncü bölüm "ormanlar", "ağaçlar", "bitkiler (çoğunlukla tıbbi olanlar)", " faydalı bitkiler" ve "ilaçlar" olmak üzere beş alt bölüme ayrılmıştır. Altıncı bölüm "insan", "sağlık" ve "giysi" olmak üzere üç alt bölümden oluşmuştur (1999: 32).

Görülüyor ki Hint sözlük geleneğinde de ilk örnekler genellikle kutsal eserlerdeki anlamı bilinmeyen kelimelerin derlenmesiyle belli konulara göre oluşturulmuş, manzum sözlükler de bu gelenek içinde önemli yer tutmuştur. Bu geleneğe diğer bölgelere göre daha değişik şekillerde ve düzende sözlükler hazırlandığı, kullanılan terimlerin de daha farklı olduğu dikkat çekmektedir.

d. Arabistan'da sözlüklerin ortaya çıkışı

Türk sözlükçülüğüyle yakından ilişkili olan Arap sözlükçülük çalışmaları ise İslâmiyet ile başlamaktadır. Kur'an ve hadislerde geçen söz varlığının doğru

anlaşıp öğrenilebilmesi amacıyla oluşturulan sözlükçe ve sözlükler, bu alandaki ilk örnekleri oluşturmaktadır.

Arapların cahiliye döneminde sözlükçülük çalışmalarıyla uğraşmadıklarını belirten Çögenli ve Demirayak, İslâmi dönemde *Kur'an* ve hadisleri doğru anlama çabalarıyla sözlükçülüğün başladığını ve Arap sözlükçülüğünün üç aşaması olduğunu açıklamışlardır:

Buna göre ilk aşama, İslamiyet'in ilk yıllarında *Kur'an* ve hadislerde geçen ve anlamı bilinmeyen kelimelerle ilgili sorulara Hz. Peygamber'in cevabı, sahabelerin bu açıklamaları ezberleyip yazmaları ve nakletmeleridir. İkincisi, bazı dilcilerin çöl yolculuklarında veya şehirlerde bedevi Araplarla temas kurup derledikleri sözleri *Kitâbu'l-ibil*, *Kitâbu'l-hayl*, *Kitâbu'l-haşarât* gibi konularına göre aynı yerde toplamasıdır. Son aşama ise belirli bir yönteme göre kelimelerin düzenlendiği eserlerin yazımıdır ki bunun ilk örneği de el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-ayn* adlı eseridir (2000: 129).

Arap sözlükçülüğü ilk olarak tematik sözlük türünde başlamış; özellikle 8-10. yüzyıllarda "yeryüzü ve arazi şekilleri, sular, insanlar, kuşlar vb." ile ilgili kelimeleri içeren pek çok sözlük hazırlanmıştır (Yavuzarslan 2009: 1).

İlk sözlük çalışmalarının çoğu H. 2. yüzyılda ve 3. yüzyıl başlarında yazılmıştır. Bunlar tematik sözlük monografileri olup insan, at, deve, süt, hurma gibi tek konu etrafındaki kelime ve deyimlerle nadir kullanılan kelimeler (*Kitâbü'l-nevâdir*) ve halkın yanlış kullandığı kelimeleri (*Lahnü'l-âmmeh*) açıklar. Tam anlamıyla ilk sözlük çalışması H. 2. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan *Kitâbü'l-Ayn*' ile başlamıştır (Durmuş 2010: 337). Ancak bu eser konulara göre düzenlenmemiştir.

Anlaşıldığı üzere Arap sözlükçülüğünde ilk çalışmalar kavram alanlarına göre yapılmış, zamanla alfabetik sözlüklerin düzenlenmesine geçilmiştir.

Kavram alanlarına, konulara göre kelimelerin düzenlendiği eserler, 7. yüzyılın (H. 2. yüzyıl) ilk çeyreğinden itibaren yazılan *Kitâbü'l-Haşerât*, *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-ibil*, *Kitâbü'l-Matar*, *Kitâbü'l-Halkı'l-İnsan* gibi tek konuyla ilgili kelimeleri kapsayan sözlükçelerin bir araya getirilip düzenlenmesiyle oluşturulan *el-Garîbü'l-Musannef* ile başlatılır. Bu sözlük otuz konudan oluşup 17.000'den fazla kelimeyi içermektedir (Durmuş 2010: 341).

Sonuç olarak Arap sözlükçülüğünün *Kur'an* ve hadisleri doğru anlamak ve anlatmak için *Kur'an* ve hadislerde geçen anlamı bilinmeyen kelimeleri açıklamakla başladığı görülmektedir. Tek tek konulara göre sözlükçeler oluşturulup zamanla bunların bir araya getirilerek geniş kapsamlı sözlükler hazırlandığı, bu süreçte sözlük hazırlanmasında alfabetik yöntem gibi farklı yöntemlerin de uygulandığı anlaşılmaktadır.

Çin, Hindistan ve Arabistan coğrafyalarındaki ilk sözlük bilimsel çalışmalar hakkında yukarıda verilen bilgilerden yola çıkılarak özellikle din, inanç faktörünün sözlük biliminin ilerlemesinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Hindistan'da, din adamlarının dinî metinlerin dili olan Sanskritçeye ulaşması için, Çin'de Konfüçyüs'ün çalışmalarına erişilmesi için, Arabistan'da *Kur'an*'daki bilinmeyen kelimelerin açıklanması için, Avrupa'da da din adamlarının İncil'in ve dolayısıyla kilise dilinin öğretilmesini amaçladıkları için sözlükçe ve sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur (akt. Sterkenburg 2003: 9).

c. Mezopotamya ve Anadolu'da sözlüklerin ortaya çıkışı

Yazının icat edilmesiyle birlikte Mezopotamya topraklarında ticari, ekonomik ve kültürel anlamda pek çok gelişme kendini göstermiştir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre dünyada bilinen ilk sözlük örnekleri de bu coğrafyada oluşturulmuştur. Bu bölgede sözlüklerin doğuşuna sebep olan etkenler diğer bölgelerle karşılaştırıldığında birtakım farklılıkların olduğu gözlenmektedir.

Yazının icadıyla birlikte başta ticari amaçlar olmak üzere bazı bilgileri kayıt altına alma kapsamında ekonomi ve ticaretle ilgili bilgileri içeren ilk yazılı metinlerden sonra meslek adları, unvanlar, ağaç ve bitki isimleri, kuş ve balık isimleri, kap kakac türleri, metal isimleri, şehirlere verilen adlar gibi farklı alanlardan terimler içeren kelime listeleri oluşturulmuştur (akt. Demiriş 2010: 383).

Mezopotamya'nın ticari açıdan canlı ve pek çok dilin konuşulduğu bir bölge olması sonucunda karşılıklı iletişimin etkisiyle bu coğrafyada ilk sözlük örnekleri oluşturulmuştur (Erkman Akerson 2007: 59).

Görülüyor ki yazının icadıyla birlikte ticari ve diğer bazı bilgileri kayıt altına almanın yanı sıra alış veriş ortamında farklı dilleri kullanan insanlar arasındaki iletişimin de sonucu olarak meydana getirilen kelime listeleri, Mezopotamya'da sözlüklerin oluşma aşamasında ilk adım olmuştur.

Bilinen ilk sözlük örnekleri, M.Ö. 2. bin yıla denk gelen Batı Asya'ya ait iki dilli kelime listeleridir. Kil tabletlere çivi yazısıyla paralel sütunlarda yazılı Sümerce ve Akadca kelimeleri içeren bu kelime listeleri, tematik olarak yani konulara göre düzenlenmiştir (Dash 2007: 228).

Babil, Asur, Akad ve Elam toplumlarında listeler hâlindeki kelimelerin her biri diğer dildeki çevirisiyle birlikte öğrenilmiştir. Mezopotamya'da Ninova'daki kütüphanede iki dilli, Sümerce ve Akadca kelime listelerini kapsayan yaklaşık 100 kadar tablet bulunmuştur. Hititler de Sümerce, Akadca ve Hititçe kelimeleri öğrenmek için çok dilli kelime listeleri oluşturmuşlardır (akt. Demiriş 2010: 383).

Kaynaklarda dünyanın bilinen ilk sözlüğü olarak *Urra Hubullu* adıyla geçen, konularına göre Sümerce-Akadca iki dilli kelime listelerinin, Babillilerin başlıca sözlüğü olduğu belirtilir. Örneğin 4. ve 5. tabletler sırasıyla denizle ve karayla ilgili araçların listesidir. 13'ten 15. tablete kadar hayvan adlarının sistematik listesi vardır. 16. tablette taşların, 17. tablette bitkilerin, 22. tablette yıldız isimlerinin listesi bulunmaktadır ("*Urra=hubullu*" 2013).

Yazının icadından sonra Mezopotamya'da çeşitli sebeplerle hazırlanan kelime listelerinin genellikle belli konular, kavram alanları etrafında oluşturulması, kavram sözlüğü türünün de ilk örneklerini vermesi bakımından önemlidir. Aynı coğrafyada farklı diller konuşan toplulukların özellikle ticarete anlaşmaları için ve daha sonra farklı alanlar için kullandıkları sözlüğün en ilkel biçimi olan kelime listeleri, kavramsal özelliği yanında iki dilli olmasıyla da dikkat çekmektedir.

Dünyada ilkel sözlük örneklerinin genel olarak belli konulara, kavram alanlarına göre hazırlandığı dikkati çekse de tek dilli mi yoksa iki dilli mi sözlüklerin daha önce oluşturulduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Sterkenburg'a göre 1990'ların başlarına kadar iki dilli sözlüklerin tek dillilerden önce geldiği yönünde genel bir düşünce vardı. Batı Asya'da M.Ö. 2600'lü yıllardan kalan Sümerce ve Akadca olarak tematik şekilde kil tabletlere yazılan kelime listeleri, bu sonuca ulaşılmasına sebep olmuştur (2003: 8).

Ancak Mezopotamya ve eski Mısır gibi bölgelerde bu alanla ilgili yapılan önemli araştırmalardan sonra tek dilli sözlüklerin çoğunun iki dilli olanlardan önce geldiği yönünde bir sonuca gidilmiştir (akt. Sterkenburg 2003: 8). Çünkü yazılı geleneğe sahip büyük uygarlıklar komşu kültürlerle değil kendilerine odaklanmıştı. Ancak Avrupa'da durum farklıydı. Avrupa'daki uygarlıklar kendi lehçelerindekilerden daha çok yabancı dillerdeki temel metinleri düzenledikleri için Avrupalı dillerin ilk sözlükleri iki dilliydi (Sterkenburg 2003: 8).

Eğer tek dilli sözlüklerin iki dilli olanlardan daha önce oluşturulduğu tezi doğruysa kaynaklarda dünyanın bilinen en eski sözlüğü olarak geçen Sümerce-Akadca iki dilli *Urra Hubullu*, ilk sözlük olma özelliğini yitirecektir.

e. Eski Yunan'da sözlüklerin ortaya çıkışı

Doğu'da sözlük çalışmaları yukarıda anlatıldığı gibi başlarken Batı'da sözlük ve ansiklopedilerin ortaya çıkışını ise Nuray Yıldız şöyle özetler:

"Yazının icadı, Ön Asya ülkelerinde ampirik olarak bilimsel çalışmaların yapılması ve bunların Anadolu aracılığı ile eski Batı tarafından alınması, özümlemesi ve sistemleştirilmesi sonucunda, uzun süren bir birikim ile sözlük ve ansiklopediler yazılmasına ihtiyaç duyulmuştur (1998: 189)".

M.Ö. 5. yüzyılda Yunanistan'ın Pers savaşlarındaki başarısı Atina'nın siyasi, ekonomik ve kültürel bir merkez olmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Sofistler, gerekli ansiklopedik bilgileri derlemek, sistemleştirmek ve yaymak için önemli kişiler olmuşlar ve dil çalışmalarına önem vermişlerdir (akt. Yıldız 1998: 191).

Bu coğrafyada, dil üzerine inceleme ve araştırmaların başlaması, kelimelerin kökenleri ile ilgili çalışmaların yapılması, çeşitli sözlüklerin hazırlanmasını sağlayan etkenler arasında yer almaktadır.

Yazılı metinlerin doğru anlaşılması amacıyla yapılan dil çalışmaları M.Ö. 6. yüzyılda Homeros'un ve Hesiodos'un eserlerinin dilsel açıdan incelenmeleri ile başlamıştır. Eski metinlerin gelecek kuşaklara doğru biçimde aktarılması ve bu metinlerdeki anlaşılmayan kelimelerin açıklanmasının gerektiği düşüncesiyle M.Ö. 5. yüzyılda Abderalı Protagoras, Homeros'un destanlarındaki çok bilinmeyen kelime ve kullanımların listesini hazırlamıştır (akt. Demiriş 2010: 384).

Hellenistik dönemde bilimsel, edebî ve kültürel çalışmaların İskenderiye'de yoğunlaştığı ve bu dönemden itibaren sözlük ve ansiklopedi gibi pek çok çalışmanın birbirini takip ettiği görülmektedir.

Gerek kelimelerin etimolojileri üzerine gerekse yazılı metinler üzerinde yapılan dilsel çalışmalar Hellenistik dönemin düşünürlerini etkilemiş ve bu incelemelere dayalı sözlük çalışmaları M.Ö. 3-2. yüzyıllarda önemli yere sahip olmuştur (akt. Demiriş 2010: 384).

Byzantionlu Aristophanes'in, *Lekseis (veya Glossai)* adlı diyalektlere göre tasnif edilmiş bir sözlüğü, *Peri Analogias* (Benzerlikler Üzerine) adlı Yunancadaki çekimleri analogi yoluyla açıklayan çalışması; Neoptolemos'un, *Homeros Sözlüğü*; Antigonos'un ise *Sözlükler Üzerine*, *Aiolia Sözlükleri* gibi çalışmaları bu dönem eserleri arasında gösterilebilir (akt. Yıldız 1998: 194-195).

Anlaşıldığına göre eski Yunan döneminde sözlüklerin ortaya çıkma aşamasında hem kelimelerin kökenlerine inme hem de dil ve edebiyat ile ilgili çalışmaların başlaması etkili olmuştur. Bununla birlikte eğitim ve bilimin gelişmesi gibi nedenler genellikle alfabetik olarak dil sözlüklerinin, konularına göre ise ansiklopedik sözlüklerin oluşmasına yol açmıştır.

f. Eski Roma'da sözlüklerin ortaya çıkışı

Eski Yunan kültüründen etkilenmiş olan Romalılar; farklı ilim alanlarıyla ilgilenmişler; çeşitli ansiklopedi ve sözlükler oluşturmuşlardır. Bu coğrafyada da Eski Yunan eserlerinde olduğu gibi genellikle sözlüklerin alfabetik olarak, ansiklopedilerin ise konulara, kavram alanlarına göre hazırlandığı dikkati çekmektedir.

M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren başlayan bilimsel ve kültürel çalışmaların ardından M.Ö. 1. yüzyılda ansiklopedi ve sözlüklerin sayısı artmıştır. Marcus Terentius Varro, bu dönemde en eski Latin sözlüklerinden birini yazmıştır. *De Lingua Latina* (Latin Dili Üzerine) adlı çalışmasında Latin dilini sistematik şekilde incelemiş ve dilin etimolojisiyle ilgili bilgiler vermişse de bu eserin tamamı mevcut değildir. Varro'nun *De Origine Lingua Latinae* (Latin Dilinin Kökeni Üzerine) adlı etimolojik eserinin ise kayıp olduğu düşünülmektedir (Yıldız 1998: 196-198).

Latin edebiyatında ilk olarak Marcus Verrius Flaccus, dilin kelimelerinin anlamlarını açıklaması yanında tarihî ve etimolojik bilgiler de vererek alfabetik sözlük tarzında eser oluşturmuştur (Demiriş 2010: 385).

Verrius Flaccus'un *de verborum significatu* (Kelimelerin Anlamları Üzerine) adlı eseri (M.Ö. 1. yüzyıl) Latincenin ilk sözlüğü olarak kabul edilir. Grandazzi, sözlükte kelimelerin alfabetik, tematik ve filolojik olmak üzere üç farklı sıralama yöntemine göre düzenlendiğinden bahsetmiştir (akt. Demiriş 2010: 385, 387). Ancak bu sözlük de günümüze ulaşmamıştır. Eser, kendisinden sonra yazılan başka eserlerde geçmesi, alıntılarında faydalanılması ve eserden yapılan biri tam biri eksik olarak bugüne kadar gelmiş iki özet nedeniyle bilinmektedir (Demiriş 2010: 385).

Bu sözlük, Latin dili ile ilgili verdiği bilginin yanı sıra eski Roma'nın toplumsal yaşamı, kültürü hakkında da bilgi vermesi bakımından önemli bir yere sahip olmuştur (Demiriş 2010: 390).

Romalılar zamanında, M.S. 1. yüzyılda, eski Yunanlı gramerciler tarafından ilginç ve anlaşılmayan bazı kelimelerin alfabetik sözlükleri hazırlanmıştır (Yıldız 1998: 200).

Aynı dönemde yazılan ansiklopediler ise genellikle çeşitli bilim ve konularla ilgili bilgiler derlediği için konularına ve duruma göre alt konulara yer vererek hazırlanmıştır.

Roma İmparatorluk döneminin ansiklopedi yazarlarından Gaius Plinius Secundus'un *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı 37 kitaptan oluşan ansiklopedik eseri M.S. 77'de tamamlanmış olup bölümler konulara göre düzenlenmiş ve her bir konu alt başlıklara ayrılmıştır (Yıldız 1998: 200).

M.S. 2. yüzyılda Iulius Pollux'un *Onomastikon* adlı eseri alfabetik olarak değil konulara göre düzenlenmiş olup her kitapta ayrı konular ve her konunun içinde de o konuyla ilgili kelimeler vardır. Eser eski Yunan dil, edebiyat ve kültür hayatını yansıtan ansiklopedi olarak görülse de daha çok terimler thesaurusu olarak gösterilmiştir (akt. Yıldız 1998: 202).

Eski Yunan ve eski Roma'da görüldüğü gibi Batı'da ilk sözlük ve ansiklopedi örnekleri alfabetik veya kavramsal sistem içerisinde hazırlanmıştır. Genellikle sözlükler alfabetik olarak ansiklopediler konulara göre düzenlenmiştir.

* * *

Batı'da, alfabetik sözlüklerin temelini oluşturan alfabetik sistemin yerleşmesinin uzun bir süreçte ve pek çok denemeden sonra gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Alfabetik sıralamanın başlamasından beri kelimeler, ilk harf veya harflerine göre sınıflandırılmış, son harfe göre sıralama pek kabul görmemiştir. Kelime başlangıcının kullanımı, Yunan sözlük bilimcileri için eski çağlarda yaygın bir uygulama olmuş ve daha sonra unutulmuş, Orta Çağ Avrupası'nda tekrar keşfedilmiştir (akt. Béjoint 2010: 15).

Batı'da alfabetik şekilde sözlük düzenlemesi çeşitli denemelerin sonucunda oluşmuştur. Önce kelimenin ilk harfine göre, daha sonra ikinci ve üçüncü harflerinin de kullanılması gibi çeşitli düzenlemelerden sonra kelimenin tüm harflerinin kullanıldığı tamamen alfabetik sıra benimsenmiştir (akt. Béjoint 2010: 16). Bu düzenleme şekli sözlük biliminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Fakat bu gelişmeler yedi yüzyıldan fazla zaman almıştır (Béjoint 2010: 16).

Batı'da, uzun bir zaman dilimi içinde sözlüklere yerleştirilen alfabetik düzenleme, bugün dünyada genellikle en fazla tercih edilen sistem olarak yerini almıştır.

SONUÇ

Dünyada önce prototip sözlükler olarak gördüğümüz kelime listeleri, iletişim hâlindeki toplumların birbirini anlama isteği ve bu iletişimin imkânlarından yararlanma düşüncesiyle (ticaret, edebiyat vb.) farklı dil öğrenme arzusu, dini doğru anlatma ve yayma düşüncesi, edebî çalışmalarla birlikte dilin kelimelerini kaybetme kaygısı ve bu kelimeleri açıklama gereği gibi çeşitli sebeplerle oluşturulmuştur.

Genel olarak incelendiğinde, ilk örnekleri daha çok kelime listeleri şeklinde görülen sözlüklerin, insan ilişkileri ve iletişimi ile bağlantılı olarak dinî ve eğitim amaçlı faaliyetler başta olmak üzere ticari, kültürel ve sosyal ihtiyaçlardan dolayı hazırlanmasına gerek duyulduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda adı geçen büyük medeniyetlerde, genellikle, belli konulara veya kavram alanlarına göre hazırlanan kelime listeleri, zamanla dizin, sözlükçe hâline getirilmiş ve kavram sözlüklerinin ilk örnekleri oluşturulmuştur. Dolayısıyla özellikle bazı coğrafyalarda, kavram sözlüklerinin alfabetik sözlüklere göre daha eskiden oluştuğu dikkati çekmektedir. Alfabetik sözlüklerle birlikte farklı tarzlarda düzenlenen sözlük örneklerinin de ortaya çıktığı görülmektedir.

Görülüyor ki, ilk büyük medeniyetlerin bulunduğu bölgelerde, çeşitli ihtiyaçlardan dolayı kavram alanlarına, temalara göre sözlükçeler, kelime listeleri

yanında alfabetik şekilde ve farklı tarzlarda da sözlükçe ve sözlükler ortaya çıkmış, zamanla söz varlığının artmasıyla modern anlamdaki sözlüklere doğru adımlar atılmıştır.

Tüm bu gelişmelerle birlikte, ihtiyaca ve dilin özelliğine göre zaman içinde farklı şekillerde sözlükler hazırlansa da alfabetik sistemle oluşturulan sözlükler, daha pratik ve kullanımı kolay olmasından dolayı özellikle matbaanın icadından sonra yaygınlaşmış, en fazla tercih edilen sözlük türü olmuştur. Ancak gerek alfabetik sözlüklerin gerekse kavram sözlüklerinin farklı yararları ve kullanım amaçları olduğu da unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- BÉJOINT, Henri (2010), *The Lexicography of English: from origins to present*, New York: Oxford University Press.
- CREMEAR, Thomas B. I. (1991), "Chinese Lexicography", *Dictionaries* (Editör: Franz Josef HAUSMANN), Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2595-2611.
- DASH, Niladri Sekhar (2007), "The Art of Lexicography", In, Vesna Muhvic-Dimanovski and Lelija Sočanac (Eds.) *Encyclopaedia of Life Support Systems*, Oxford: EOLSS Publishers, 225-276.
- DEMİRAYAK, Kenan- ÇÖGENLİ, Sadi (2000), *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Genişletilmiş 3. bs., Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- DEMİRİŞ, Bedi (2010), "Antikçağda Sözlük Çalışmaları ve Flaccus'tan Diaconus'a", *Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri (4-6 Kasım 2010)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 382-391.
- DURMUŞ, İsmail (2010), "Arapça Sözlük Yazımı: Farklı Yöntemler ve Türler", *Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri (4-6 Kasım 2010)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 334-342.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2007), *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, Genişletilmiş Yeni Basım, İstanbul: Multilingual.
- HÜLLEN, Werner (1999), *English Dictionaries, 800-1700 The Topical Tradition*, New York, Oxford: Clarendon Press.
- JAIN, Vrashabhparasad (1988), "Dictionaries (Sanskrit)" *Encyclopaedia of Indian Literature: devraj to jyoti* (Editör: Amaresh Datta), 2. Cilt, New Delhi: Sahitya Akademi, 1035-1037.
- NİGHANTU, *Wikipedia, The Free Encyclopedia* içinde. 23 Haziran 2014 tarihinde <http://en.wikipedia.org/wiki/Nighantu> adresinden erişildi.
- NİRUKTA, *Wikipedia, The Free Encyclopedia* içinde. 23 Haziran 2014 tarihinde <http://en.wikipedia.org/wiki/Nirukta> adresinden erişildi.
- NORMAN, Jerry (1988), *Chinese*, Cambridge Language Surveys, Cambridge University Press.
- ŞİGİ, Xue (1982), "Chinese Lexicography Past and Present", *Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America*, Number 4, 151-169.

- STERKENBURG, Piet van (2003), *A Practical Guide to Lexicography*, Philadelphia, PA, USA: John Benjamins Publishing Company.
<http://site.ebrary.com/lib/ankarauniv/Doc?id=10040043&ppg=56>. (Erişim: 09.08.2010).
- URRA=HUBULLU, *Wikipedia, The Free Encyclopedia* içinde. 18 Ağustos 2013 tarihinde <http://en.wikipedia.org/wiki/Urra%3Dhubullu> adresinden erişildi.
- VEDİC CHANT (pada patha), *Wikipedia, The Free Encyclopedia* içinde. 23 Haziran 2014 tarihinde http://en.wikipedia.org/wiki/Vedic_chant adresinden erişildi.
- VOGEL, Claus (1979) *A History of Indian Literature: Indian Lexicography*, Wiesbaden, 5. cilt, 4. bölüm, Otto Harrassowitz Verlag.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2009), *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Ankara: Tiydem Yayıncılık.
- YILDIZ, Nuray (1998), "Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri", *Kebikeç*, Ankara, Sayı 6, 189-210.